

Το δόγμα της λήθης ως πρακτική στην Ελλάδα του εμφυλίου: η περίπτωση του Γεντί Κουλέ

Στο 'Ιστορία και Μνήμη' ο Le Goff επιχειρηματολογεί ότι η μνήμη δεν είναι απλώς μια ψυχολογική λειτουργία αλλά ένα κοινωνικό φαινόμενο διαμορφωμένο από σχέσεις εξουσίας. Διακρίνει ανάμεσα στη ζωντανή μνήμη (η μνήμη που κυκλοφορεί σε κοινότητες, σώματα, τελετές) και στην ιστορική μνήμη που παράγεται από επίσημους θεσμούς — το κράτος, την εκκλησία, τα σχολεία. Το κρίσιμο επιχείρημά του είναι ότι η εξουσία ασκείται εξίσου μέσω της παραγωγής λήθης όσο και μέσω της παραγωγής μνήμης. Δεν αρκεί να κατακτήσεις το παρόν· πρέπει να ελέγξεις και το παρελθόν.

Αυτό είναι κεντρικό για την περίπτωση του Γεντί Κουλέ. Η άρνηση ταφής και η ανωνυμία των τάφων δεν είναι αποτέλεσμα αδιαφορίας ή χάους πολέμου — είναι μια οργανωμένη πρακτική λήθης. Το μετεμφυλιακό κράτος έκρυψε αυτά τα θύματα: ανθρώπους που πέθαναν αλλά δεν έπρεπε να υπάρχουν ως νεκροί. Ο Le Goff δίνει το εννοιολογικό εργαλείο να κατανοήσουμε αυτή την πράξη όχι ως περιθωριακή βιαιότητα αλλά ως συστατικό στοιχείο της κρατικής εξουσίας: ποιος θυμάται, ποιος λησμονείται και ποιος αποφασίζει.

Επιπλέον, ο Le Goff αναδεικνύει τον ρόλο των υλικών φορέων μνήμης : μνημεία, αρχεία, τάφοι. Η απουσία τους δεν είναι κενό· είναι ένα ενεργό μήνυμα. Ο ανώνυμος τάφος δηλώνει πως αυτοί οι άνθρωποι δεν άξιζαν να υπάρξουν στη συλλογική μνήμη. Αυτό είναι που καθιστά την ανακάλυψη στο Γεντί Κουλέ σημαντική για την έρευνα στην εποχή του μετεμφυλιακού κράτους.

Ο Peter Burke στο 'Τι είναι η πολιτισμική ιστορία' προτείνει μια διευρυμένη οπτική για την ιστορική έρευνα: την μελέτη όχι μόνο των γεγονότων και των αποφάσεων αλλά τις πρακτικές, τις αναπαραστάσεις και τα συστήματα συμβόλων μέσα από τα οποία μια κοινωνία κατανοεί τον εαυτό της. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και η σιωπή, ακόμα και η απουσία, έχουν ιστορία που αξίζει να εξεταστεί.

Εφαρμοσμένο στην περίπτωσή μας: η απόκρυψη των νεκρών του εμφυλίου δεν είναι απλώς μια πολιτική απόφαση αλλά μέρος μιας ευρύτερης πολιτισμικής κατασκευής της εθνικής ταυτότητας. Το μετεμφυλιακό κράτος οικοδόμησε ένα επίσημο αφήγημα στο οποίο ορισμένοι νεκροί ήταν ήρωες (με μνημεία, ονόματα, τελετές) και άλλοι ήταν «εχθροί» που έπρεπε να εξαφανιστούν από τη συλλογική μνήμη. Πρόκειται για αυτό που ο Burke θα ονόμαζε ιεράρχηση της μνήμης μέσω πολιτισμικής πρακτικής.

Ο Burke επίσης μας υπενθυμίζει ότι η πολιτισμική ιστορία ασχολείται με τους «ηττημένους», με εκείνους που οι επίσημες αφηγήσεις αποσιώπησαν. Η ανακάλυψη των τάφων στο Γεντί Κουλέ είναι ακριβώς αυτό, η επιστροφή του 'κρυφού' στην ιστορική επιφάνεια, ένα υλικό κατάλοιπο που αντιστέκεται στην επίσημη λήθη.

✖ Μαζί, οι δύο θεωρητικοί μας δίνουν ένα ισχυρό αναλυτικό πλαίσιο: η λήθη δεν είναι η φυσική φθορά της μνήμης με το πέρασμα του χρόνου, είναι μια ενεργητική, οργανωμένη και πολιτικά φορτισμένη πράξη. Στην περίπτωση του Γεντί Κουλέ βλέπουμε αυτή την πράξη στην πιο ακραία της μορφή: σοροί κρυμμένοι κάτω από το έδαφος μιας πόλης, χωρίς καταγραφή. Και βλέπουμε επίσης τα όρια αυτής της πρακτικής: η ιστορία και η αρχαιολογία πολλές φορές ανακαλύπτουν 'την αλήθεια' έστω και τυχαία.

Η περίπτωση του Γεντί Κουλέ της Θεσσαλονίκης είναι μια από τις πιο χαρακτηριστικές και έμπρακτες αποδείξεις αυτής της αντίληψης στην σύγχρονη ελληνική ιστορία. Πρόκειται για μια από τις φυλακές που λειτουργούσαν και πριν τον εμφύλιο, αλλά κατά την διάρκεια της κατοχής και των επόμενων ετών βρισκόταν ένας σημαντικός αριθμός πολιτικών κρατουμένων. Πρακτικές βασανισμών και εκτελέσεων αποτελούσαν γεγονότα καθημερινότητας στις φυλακές της Θεσσαλονίκης μέχρι και το τέλος της λειτουργίας τους. Το 2025 εν μέσω εργασιών ύδρευσης ανακαλύφθηκαν 6 λάκκοι με σκελετούς δεκάδων εκτελεσμένων.

Η σκύλευση των συγκεκριμένων νεκρών δεν είχε περιοριστεί όμως μόνο στην ανώνυμη ταφή τους αλλά και στον τρόπο εκτέλεσής τους. Είναι πλέον γνωστό πως ο λόγος για τον οποίο οι περισσότεροι έχουν βρεθεί σχεδόν γυμνοί είναι επειδή οι δεσμοφύλακες έβαζαν τους ποινικούς κρατουμένους να σκάβουν τους λάκκους, με αντάλλαγμα τα ρούχα των επικείμενων εκτελεσθέντων. Είναι η υλική αποτύπωση της αντίληψης πως αυτές οι ζωές δεν είχαν καμία αξία. Πρόκειται για μια συνθήκη που ο δολοφονημένος δεν είναι ούτε ζωντανός ούτε και νεκρός, αν κανείς δεν έχει μπορέσει να τον θρηνήσει. Πρόκειται για την στέρηση μέχρι και της οδύνης σε αυτούς, σε μια προσπάθεια επίρρωσης της μη αξίας τους. Κατά την Μπάτλερ κάποιοι νεκροί τιμώνται με οδύνη, τάφους και τελετές και κάποιοι νεκροί αποτελούν απλώς πρόβλημα διαχείρισης. Το Γεντί ήταν ακριβώς αυτό, αφού βρέθηκαν 6 ομαδικοί τάφοι, για τους οποίους το κράτος είχε φροντίσει να μην μάθει κανείς και να μην τους θυμάται κανείς.

Το δόγμα της λήθης αποτελεί μια αντίληψη και πρακτική κεκαλυμμένη, όπως στην περίπτωση της Ισπανίας με το Σύμφωνο της Λήθης και στην Ελλάδα με δεκάδες παραδείγματα. Το Γεντί Κουλέ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για λόγους που θα εξηγηθούν παρακάτω. Η λήθη χρησιμοποιήθηκε όταν η εξουσία αδυνατούσε να συμβιβάσει το ότι ο εχθρός του σήμερα ήταν ο απελευθερωτής της προηγούμενης ημέρας. Κρίθηκε αναγκαίο προκειμένου να εξασφαλιστεί η εξουσία, να εξαφανιστούν τα αποτυπώματα του τι συνέβη. Να αποκόψει, δηλαδή, ένα κομμάτι του παρελθόντος από το παρόν προκειμένου να δημιουργήσει μια ασυνέχεια, να μην υπάρξει σύνδεση με το παρόν και να συγκεράσει τις κοινωνικές αντιθέσεις και αντιφάσεις.

Πολλοί/ες ιστορικοί του ρεύματος της πολιτιστικής ιστορίας διατυπώνουν την άποψη πως η μνήμη αποτελεί εργαλείο που διαμορφώνει την σχέση των ανθρώπων με το παρόν. Έτσι αρχίζει να γίνεται κατανοητό πως το εμφυλιακό κράτος διαγράφοντας την μνήμη του εμφυλίου προσπάθησε να αποσιωπήσει τόσο τις δικές του φρικαλεότητες όσο και οποιονδήποτε αντίλογο θέλοντας να εμπεδώσει μια νέα ταυτότητα στους κομμουνιστές της χώρας: αυτή των εχθρών της χώρας. Με αυτόν τον τρόπο κατασκευάζει μια ταυτότητα ανθρώπων που δεν έχουν καμία αξία. Σύμφωνα με τον Burke, το κράτος φτιάχνει μια αναπαράσταση που διαθέτει την δύναμη να μετατρέπει την πραγματικότητα την οποία φαίνεται να αντικατοπτρίζει.

Κάτι τέτοιο σαφώς συμβαίνει μέσα από ομαδικούς τάφους, αλλά δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό. Χρειάζεται να ειπωθεί μέσα σε ένα συνολικό πλαίσιο πρακτικών. Μερικές από αυτές είναι η μη αναγνώριση της αντίστασης, η χρήση αξιολογικών εννοιών όπως «συμμορίτες», μετατροπή δοσιλόγων και ήρωες κ.ά. Όλα αυτά συνθέτουν μια κατασκευασμένη εικόνα που αλλοιώνει την ιστορική μνήμη και αλήθεια. Εκείνοι που έχουν τα εργαλεία της κυρίαρχης αφήγησης -σχολεία, τύπος κλπ- προσπαθούν να ανασκευάσουν τις συλλογικές αναπαραστάσεις των ανθρώπων. Ο στόχος ήταν είτε η κοινωνική αμνησία και πλήρης λήθη -όπως στην περίπτωση του Γεντί Κουλέ που μόλις περσι ανακαλύφθηκαν αυτές οι δεκάδες νεκροί και άρα μέχρι τώρα δεν υπήρχαν- είτε η αλλοίωση της μνήμης, για όσους δεν είχαν ξεχαστεί και ήταν απλώς προδότες.

Ενδιαφέρουσα είναι η σύνοψη της άποψης του Ντελέζ που αναφέρει πως η μνήμη αποτελεί υπόσχεση για το μέλλον. Μας δίνει το πλαίσιο κατανόησης της ανάγκης οι εκτελεσμένοι να μην μείνουν στην μνήμη κανενός. Εφόσον συνέβαινε αυτό ελλόχευε ο κίνδυνος αμφισβήτησης του κυρίαρχου και της νίκης του εμφυλίου. Παρά την κατάκτηση του παρόντος ήταν και είναι κρίσιμος ο έλεγχος του παρελθόντος.

Για να κατανοήσουμε την σημασία των ανώνυμων, κρυφών, ομαδικών τάφων χρειάζεται να κατανοήσουμε τι σηματοδοτούν. Τάφοι που δεν αναφέρουν ονόματα, δεν γνωρίζει κανείς την ύπαρξη τους, είναι τάφοι ανθρώπων στους οποίους αφαιρέθηκε το δικαίωμα να έχουν αξία. Σύμφωνα με την Μπάτλερ, σε τέτοιες περιπτώσεις η απώλεια θεωρείται πως δεν αξίζει να προκαλέσει οδύνη και πρέπει να τους στερηθεί. Άνθρωποι που παρα τον θάνατο μπορεί να συνεχίσουν να υπάρχουν, στην περίπτωση μας αγωνιστές που βοήθησαν στην απελευθέρωση της χώρας, αντιμετωπίζονται ως ανάξιοι και πρέπει να εξαλειφθούν από την συλλογική μνήμη. Η αποπομπή του «Άλλου» από την πραγματικότητα σημαίνει πως δεν είναι, και δεν υπήρξε ποτέ, ούτε ζωντανός ούτε και νεκρός αλλά φασματικός. Για να υπάρξει νεκρολογία, συνεχίζει η Μπάτλερ, πρέπει να έχει υπάρξει και ζωή. Συγκεκριμένα, πρέπει να είναι ζωή άξια αναφοράς και που να δικαιούται αναγνώριση. Στην περίπτωση του Επταπυργίου δεν υπάρχει αυτό. Ακόμη και σήμερα, πόσο μάλλον τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αναφορές σε πολιτικούς κρατούμενους και οι περισσότεροι νεκροί των ανασκαφών δεν έχουν αναγνωριστεί.

Το δόγμα της λήθης γίνεται κατανοητό μέσα από την σημασία που έχει για τα κοινωνικά σύνολα η μνήμη. Σύμφωνα με τον Le Goff ένα κοινωνικό σύνολο χτίζει την συλλογική ταυτότητα και ενότητα

μέσα από την συλλογική μνήμη. Έτσι, το παρελθόν γίνεται μνήμη και ανακατασκευάζεται σε συνάρτηση με το παρόν και τις ανάγκες του μέλλοντος. Για το ελληνικό κράτος αυτό ήταν ιδιαίτερα κατανοητό και φαίνεται μέσα από τις πρακτικές του. Η δημόσια μνήμη οργανώνεται με τέτοιο τρόπο που να αποκλείει την πλευρά των ηττημένων. Οι εθνικόφρονες νεκροί του εμφυλίου τιμώνται με πομπές, τελετές, μνημόσυνα και τάφους ο καθένας ατομικό και ονομαστικό ενώ οι νεκροί του ΔΣΕ δεν έχουν αυτοί την αξία και τιμή.

✖ Σε έρευνα της πάνω σε αυτό το θέμα στον συλλογικό τόμο *After the War Was Over reconstructing the family, nation, and state in greece, 1943 – 1960* επιμέλειας του Mark Mazower, η Riki van Boeschoten υποστηρίζει πως η καθημερινότητα και η πραγματικότητα δεν ήταν η ίδια με πριν και κατ' επέκταση η αιτία αυτού -και άρα η συλλογική μνήμη του τι και γιατί συνέβη- έπρεπε να επανακατασκευαστούν. Η συλλογική ταύτιση, μέσα από το πένθος και την αναγνώριση (κυριολεκτική και πολιτική) των νεκρών, θα ήταν δυνάμει επικίνδυνο για την εύθραυστη ηγεμονία των νικητών. Το διαλυμένο από έναν εμφύλιο κράτος δεν ήθελε να δώσει χώρο σε κανένα ενδεχόμενο απελευθέρωσης κοινωνικών δυνάμεων που μπορούσαν να επιφέρουν πολιτική αστάθεια. Ο κίνδυνος και ο φόβος αυτός προκύπτουν από την ισχύ που έχει η μνήμη.

Ο ρεβανσισμός αυτός του μετεμφυλιακού κράτους προκύπτει τόσο για λόγους επίδειξης ισχύος όσο και εμπέδωσης της αντίληψης πως εκείνοι που κέρδισαν τον πόλεμο ήταν και οι ηθικά πλεονεκτικοί. Εφόσον, σύμφωνα με τον Le Goff, η μνήμη είναι έντονα συνδεδεμένη με την μάθηση αλλά ως εκείνη η ιστορική και κοινωνική μνήμη που εμφυσεί στα νεότερα -και όχι μόνο- μέλη μιας κοινωνίας την συλλογική μνήμη, τότε η κυρίαρχη αφήγηση έπρεπε να ορίζει πως οι ηττημένοι ήταν εχθροί και άνθρωποι ανάξιοι και οι μόνοι αξιομνημόνευτοι οι εθνικόφρονες. Τα σχολεία δεν έπρεπε να αναφέρονται στον εμφύλιο, το κράτος δεν αναγνώριζε την ύπαρξη εθνικής αντίστασης και στην δημόσια σφαίρα το Γεντί Κουλέ δεν συνέβη. Έτσι, δημιουργούνται συγκρουόμενες ιστορικές μνήμες έως ότου η συλλογική μνήμη της ήττας να είναι η «ψευδής» και κατασκευασμένη.

Ενδεικτικό είναι πως αν κανείς, ακόμη και σήμερα, επισκεφθεί το Γεντί Κουλέ στην Θεσσαλονίκη σημασία δίνεται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στο απώτερο παρελθόν του και σχεδόν καθόλου στο πρόσφατο. Στην κυρίαρχη αφήγηση το Γεντί Κουλέ είναι απλώς ένα βυζαντινό φρούριο με σημαντική αρχιτεκτονική, και όχι ένα από τα σημαντικότερα σωφρονιστικά ιδρύματα του 20ου αιώνα. Έτσι, πτυχές του παρελθόντος ενεργοποιούνται προκειμένου να καλύψουν άλλες και να κυριαρχήσουν.

Κλείνοντας είναι σημαντικό να αναφερθεί πως περιπτώσεις όπως του Γεντι Κουλε, αναδεικνύουν το επιστημονικό χρέος των ιστορικών και αρχαιολόγων απέναντι στο κυρίαρχο αφήγημα το οποίο πολλές φορές διαστρεβλώνει την ιστορική πραγματικότητα. Με σεβασμό λοιπόν σε όσους έπεσαν και χάθηκαν από τη συλλογική σκέψη κρατάμε ζωντανή την μνήμη τους.